

РУХ ЗА ФЕДЕРАЛІЗАЦІЮ ЧЕХОСЛОВАЧЧИНИ ПІД ЧАС «ПРАЗЬКОЇ ВЕСНИ» 1968 р. В ДОКУМЕНТАХ СЛОВАЦЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО АРХІВУ

Шніцер І.О. (Ужгород)

В основі статті лежать документи Словацького національного архіву в Братиславі, які висвітлюють окремі аспекти руху за федералізацію Чехословаччини під час «Празької весни». Автор головну увагу звертає на ставлення Словацької національної ради та Комуністичної партії Словаччини до питання федералізації Чехословаччини в 1968 р.

Ключові слова: Чехословаччина, «Празька весна», федерація, Словацька національна рада, Комуністична партія Словаччини.

1968 рік став переломним в історії спільної держави чехів і словаків. Чехословацька Соціалістична Республіка (далі ЧССР) майже вісім місяців переживала період глибоких змін, безпрецедентних в історії комуністичного руху. Ці перетворення стали закономірним результатом наростаючої кризи в цій відносно благополучній і розвиненій країні, у політичній культурі якої глибоко вкоренилися демократичні традиції. Процес демократизації в ЧССР, підготовлений реформаторами всередині Комуністичної партії Чехословаччини (далі КПЧ), розпочався з економічної реформи, однак уже до березня 1968 року хвиля змін досягла політики. Вона супроводжувалася активізацією громадського життя та підготувала передумови для чергової спроби врегулювання чесько-словацьких відносин у державі згідно принципу рівноправності. Ідея федералізації ЧССР стала ключовою в розгортанні демократичних перетворень у Словаччині під час «Празької весни» 1968 р.

В українській історіографії проблема федералізації ЧССР поки що не стала предметом ґрунтовних наукових досліджень. Наявні лише поодинокі наукові розвідки, присвячені цій проблематиці. Зокрема, «словацька проблема» під час «Празької весни» 1968 р. досліджувалася І.Десятничуком у контексті становлення громадянського суспільства. Історик дійшов висновку, що в основі громадської дискусії в Словаччині в 1968 р. лежало питання федералізації республіки, яке частково заступило собою інші аспекти реформування соціалістичної системи. При цьому, як зауважує І.Десятничук, зволікання із конкретними ініціативами з метою запровадження федеративної моделі вело частину словацької молоді та інтелігенції до націоналістичних проявів [8].

Конституційні основи федералізації ЧССР досліджував В.Лемак [11]. На думку вченого, федералізація Чехословаччини була складовою частиною процесу «нормалізації», тобто керованого з СРСР процесу стабілізації політичної ситуації в країні на основі засад згортання демократичних перетворень першої половини 1968 р. Водночас В.Лемак зауважує, що конституційний

закон про чехословацьку федерацію був лише першим (хоч і основним) кроком до створення правової системи ЧССР як федеративної держави. Тому вже в 1970 – 1980-х років владі довелося приймати нові нормативні акти, що врегульовували діяльність окремих інституцій республіки.

Українські вчені традиційно головну увагу акцентують на вивченні антитоталітарних рухів в Чехословаччині під час та після придушення «Празької весни» 1968 р. У цьому контексті варто згадати праці І.Десятничука [9-10], Р.Постоловського [13], та Л.Новак-Каляєвої [12].

Головною метою цієї статті є ознайомити широку наукову громадськість із документами Словацького національного архіву (далі США) в Братиславі, які висвітлюють різні аспекти руху за федералізацію Чехословаччини під час «Празької весни». Головна увага в статті зосереджена на ставленні Словацької національної ради та Комуністичної партії Словаччини (КПС) до питання федералізації Чехословаччини в 1968 р.

Рух за федералізацію Чехословаччини виник не на голому ґрунті, оскільки ще після закінчення Другої світової війни словаки й, у першу чергу, Демократична партія, послідовно відстоювали ідею самобутності словацького народу, а в державно-правовому відношенні – ідею федеративного устрою країни. У той же час чеська політична еліта виходила з непорушності концепції єдиної й неподільної Чехословаччини. Незначне збільшення компетенцій словацьких національних органів в 1956 р. не торкнулося сутності асиметричної моделі. На думку більшості істориків, ці зміни були викликані передусім зовнішніми факторами, конкретно – критикою в СРСР сталінських методів керівництва. Відтак не дивно, що як тільки вплив зовнішніх факторів ослаб, чехословацьке керівництво повернулося до політики твердого централізму, яка отримала своє логічне завершення після прийняття Конституції 1960 р. При цьому, словацький національний рух, нехай і не оформлений організаційно, продовжував існувати, незважаючи на переслідування з боку Праги. Зрештою прагнення керів-

ництва компартії Чехословаччини, в особі А.Новотного, зберегти твердий курс у питанні унітарного державно-правового устрою країни, сприяв тому, що словацьке питання істотно дестабілізувало ситуацію всередині партії й призвело до політичної кризи в ЧССР 1967 – 1968 рр., в ході якої на порядок денний постало питання про федералізацію країни.

Варто відзначити, що ініціатива у вирішенні головних проблем державно-правового устрою ЧССР належала не політикам, а словацькій інтелігенції. 6 – 8 березня 1968 р. на нараді словацьких істориків, правників, економістів, філософів та літераторів в Смоленіцях було прийнято рішення про те, що найкращим варіантом врегулювання чесько-словацьких державно-правових відносин є федерація [14, с.93].

Прибічники федералізації держави акцентували увагу громадськості на нерівноправному становищі Словаччини у складі республіки. У фондах США зберігаються документи, які наводять цікаві дані щодо рівня розвитку чеських та словацьких земель станом на 31 грудня 1967 р. Згідно них, кількість словаків у республіці становила 31,2%, тоді як кількість зайнятих в соціалістичному секторі народного господарства не перевищувала 25% [7, с.502]. При цьому промислове виробництво на словацьких землях складало 57 364 млн. крон, тоді як на чеських – 198 242 млн. Іншими словами, частка Словаччини в промисловому виробництві республіки складала лише 22,44% [7, с.502]. При цьому частка Словаччини в національному доході країни складала 25,7%. Найбільше невдоволення серед словаків викликало те, що рівень життя на чеських землях був вищим, ніж на словацьких. Так, грошові доходи населення в розрахунку на одного жителя на Словаччині склали 10 197 крон, тоді як на чеських – 12 980 [7, с.502]. Диспропорції в рівнях розвитку земель та доходах громадян підштовхнули словацьке населення держави до підтримки ідеї федералізації ЧССР.

Весною 1968 р. про доцільність реформування державного устрою Чехословаччини заявила Словацька національна рада (далі СНР). 16 квітня 1968 р. вона сформувала робочу групу на чолі з Й.Кріжом для підготовки проекту нового державно-правового устрою ЧССР. Передбачалося, що в його основі лежатиме принцип рівноправності чехів і словаків. Зокрема про це свідчить проект «Програми дій Словацької національної ради та її виконавчих органів», що зберігається у фондах США. У документі зазначається, що після прийняття в 1945 р. Кошицької програми¹ в словаків з'явилася надія на те, що майбут-

ня Конституція Чехословацької республіки гарантуватиме їм право бути повноправними «господарями на своїй словацькій землі, так як чехи на своїй, чеській батьківщині» [1, с.5]. Однак, як зазначалося в програмі дій, цим планам не судилося збутися, оскільки згідно Конституції 1960 р. «словацькі народні органи перестали займати те місце в нашій державно-політичній системі, яке їм належало» [1, с.5]. Їх компетенція та вплив на перебіг суспільно-політичних процесів в країні були суттєво обмежені. Більше того, деформації в державно-політичній сфері привели до зростання нерівноправності у відносинах між чехами і словаками, що, в свою чергу, стало серйозною перешкодою для подальшого розвитку держави [1, с.6]. Як справедливо відзначалося в проекті «Програми дій Словацької національної ради та її виконавчих органів», досвід з побудови асиметричної моделі державно-правових відносин засвідчив, що «на її основі неможливо вирішити співжиття чехів і словаків на принципах рівності, рівноправності, права на самовизначення та народного суверенітету» [1, с.6].

Виходячи з цього, Словацька національна рада заявляла про необхідність кардинальних політичних та конституційних змін в чесько-словацьких державно-правових відносинах на основі послідовної реалізації принципу федеративної побудови держави [1, с.6]. Підготовку проекту конституційного закону про федерацію вона вважала своїм першочерговим завданням. СНР наголошувала, що в проекті цього закону необхідно передусім визначити функції та сферу компетенцій національних органів в тому розумінні, що «на своїй території їм повинна належати законодавча, урядова та виконавча влада, в тому числі керування народним господарством» [1, с.7]. Стосовно федеральних органів влади, то їх повноваження, згідно проекту, повинні були поширюватися виключно на такі загальнодержавні справи як «закордонна політика, оборона держави та державні резерви, визначення засад кредитно-фінансової політики» [1, с.7]. Згідно задуму СНР, в економічній сфері політика держави повинна була базуватися на «раціональному та ефективному використанню засобів народного багатства та подолання диспропорцій в економічному розвитку двох народно-політичних областей» [1, с.7].

Словацька національна рада зазначала, що проект конституційного закону про федерацію ЧССР доцільно підготувати якнайшвидше, аби делегати позачергового XIV з'їзду КПЧ та широка громадськість мали змогу з ним ознайомитися, а Національні збори схвалити ще до святкування 50-річчя виникнення республіки [1, с.7].

¹ Кошицька програма – програма першого уряду Національного фронту чехів і словаків, розроблена компартією Чехословаччини. Проголошена 5 квітня 1945 р. в м. Кошице (Košice). Передбачала розвиток

Чехословаччини як народно-демократичної держави двох рівноправних народів – чехів і словаків.

На думку керівництва ЧНР, успішне врегулювання чесько-словацьких державно-правових відносин було тісно пов'язано із процесом демократизації суспільно-політичного життя. Відтак рада зобов'язувалася докласти максимальних зусиль для подальшого розвитку конституційних прав і свобод громадян республіки [1, с.10].

15 травня 1968 р. в Чехословаччині розпочала свою роботу урядова комісія з підготовки конституційного закону про федерацію, яка складалася з чеських і словацьких фахівців. Члени комісії за два місяці роботи підготували проект конституційного закону про федерацію та подали його на розгляд членам політбюро Комуністичної партії Чехословаччини, керівництву Комуністичної партії Словаччини, Словацькій національній раді та іншими органами державної влади [6, с.35]. У проекті закону федеративна держава планувалася як добровільний союз двох рівноправних народів, їх двох «рівнодержавних» частин. Федерація мала бути заснована «знизу», на основі угоди чеського і словацького національно-політичних представницьких органів – національних рад.

Цікаво, що чи не найбільші суперечки між чеськими і словацькими членами комісії викликали питання про термін прийняття закону. Словацькі експерти наполягали, аби це відбулося під час святкувань 50-річчя створення першої Чехословацької республіки. Чеські політики були проти цього, оскільки боялися через поспіх опинитися у складному становищі. Справа в тому, що на чеських землях органу влади, аналогічного до Словацької національної ради, не існувало. Як наслідок, чеські члени комісії постійно скаржилися на тиск зі сторони своїх словацьких колег, часові обмеження та відмовлялися брати участь в «прискорених переговорах». Натомість словацькі політики у висновках, прийнятих на засіданні ЦК Комуністичної партії Словаччини 20 червня 1968 р. висловлювали занепокоєння «зниженням темпів роботи по підготовці закону про федерацію».

Прагнучи запобігти можливим конфліктам, Національні збори ЧССР 24 червня 1968 р. схвалили окремий конституційний закон «Про підготовку федеративного впорядкування Чехословацької федеративної республіки». Він передбачав, що державно-правове врегулювання стосунків чеського і словацького народів буде здійснено конституційним законом, для схвалення якого необхідно є згода принаймні трьох п'ятих від загальної кількості депутатів Національних зборів, обраних у чеських краях, і принаймні трьох п'ятих від загальної кількості депутатів цього ж представницького органу, обраних у краях Словаччини. Завдання, пов'язані з підготовкою до федерального впорядкування, поклалися на Чеську національну раду (ЧНР) і Словацьку національну раду. Оскільки Чеської

національної ради на цей час не існувало, законом передбачалося її створення як «тимчасового органу конституційного і політичного представництва чеського народу».

Ідея федералізації Чехословаччини мала велику підтримку серед словацького населення держави. Про це свідчать листи громадян, що надходили на адресу Словацької національної ради влітку 1968 р. [4, с.485]. У них вимагалось від влади ще до святкування 50-річчя республіки провести державно-правове врегулювання чесько-словацьких відносин на федеративній основі [4, с.485]. Як зазначалося в листах, словаки мають право на своїй рідній землі бути повноправними господарями, а відтак «..не будуть ні в кого просити свободи і суверенітету словацького народу. Якщо комусь не подобається, що на нас доплачують, нехай залишать нас самих, ми вже дамо собі раду і без захисників» [4, с.485].

Показово, що на відміну від словаків, частина чехів у вимозі федералізації Чехословаччини вбачала прагнення окремих громадян і політичних сил розколоти республіку [2].

На доцільність зміни державно-правового устрою Чехословаччини вказувала й Комуністична партія Словаччини (КПС). Як зазначалося в резолюції пленуму Центрального комітету КПС за підсумками роботи позачергового з'їзду, що проходив в Братиславі з 26 по 29 серпня 1968 р., найкращим варіантом врегулювання чесько-словацьких протиріч є «соціалістичний розвиток в єдиній федеративній державі чехів і словаків» [3, с.477]. У документі зазначалося, що «федеративний устрій повинен базуватися на принципах рівноправності чехів і словаків» [3, с.477]. На думку керівництва КПС, Національні збори повинні схвалити конституційний закон про федерацію до 28 жовтня 1968 р. З метою запобігання активізації противників федералізації Чехословаччини, партія закликала словаків й надалі наполягати на федеративному устрої держави, з тим, щоб його реалізацію відкласти до виведення військ ОВД з країни [3, с.477].

25 серпня 1968 р. відбулася нарада керівництва Словацької та Чеської національних рад, в ході якої сторони домовилися активізувати роботу по підготовці закону про федерацію [6, с.38]. Водночас у спеціальному зверненні Національних зборів ЧССР до чеського і словацького народів від 26 серпня 1968 р. говорилося про те, що депутати парламенту, навчені гірким досвідом попередньої доби, вирішили «закласти подальше державне співжиття наших народів (чехів і словаків – авт.) на федеративних засадах» [5, с.485]. З цією метою було проведено велику підготовчу роботу для того, аби 28 жовтня 1968 р. Національні збори мали можливість прийняти конституційний закон про соціалістичний федеративний устрій держави [5, с.485].

5 вересня 1968 р. в Братиславі проходив пленум Центрального комітету КПС на якому вкотре розглядалося питання федералізації ЧССР. Під час роботи пленуму комуніст Ю.Ваврек звернув увагу присутніх на те, що проголошення федерації є лише першим кроком на шляху остаточної реалізації права словацького народу на самовизначення. Він закликав словаків не ідеалізувати федерацію та важко працювати для того, аби в наступні роки довести свою життєздатність [6, с.41].

За підсумками роботи пленуму ЦК КПС була підготовлена спеціальна заява, у якій партія в черговий раз демонструвала свою підтримку ідеї федералізації ЧССР. Як зазначалося у документі, «федеративне державно-правове впорядкування відносин двох братніх народів – чехів і словаків, є вищим синтезом їхнього спільного життя, цілковито відповідає найбільш прогресивним гуманістичним, демократичним традиціям» [6, с.111]. Центральний комітет Комуністичної партії Словаччини також констатував, що матеріали підготовлені вищими партійними та державними органами впродовж травня – серпня 1968 р. відповідають створенню нових, економічно раціональних та національно справедливих відносин між чехами і словаками, а відтак можуть стати основою для подальшої роботи над проектом чехословацької федерації. В заяві також наголошувалося, що прийняття закону про федерацію повинно відбутися не пізніше 28 жовтня 1968 р., а вже 1 січня 1969 р. він повинен вступити в дію [6, с.112].

Спільні питання між чеськими і словацькими експертами, що здійснювали підготовку закону про федерацію, остаточно були врегульовані Політичною комісією ЦК КПЧ 17 жовтня 1968 р. Це дало змогу Національним зборам вже 27 жовтня 1968 р., напередодні 50-річчя з часу проголошення першої Чехословацької республіки, схвалити конституційний закон про чехословацьку федерацію за № 143. Незважаючи на те, що згідно закону перебудові підлягала вся система державних органів, він не вирішував усіх спірних питань в чесько-словацьких відносинах, а відтак в наступні роки владі довелося приймати нові нормативні акти, що врегульовували проблемні питання. Таким чином, прийняття конституційного закону про чехословацьку федерацію за № 143 остаточно не утверджувало ЧССР як федеративну державу.

Отже, в ході розгортання «Празької весни» 1968 р. рух за федералізацію Чехословаччини досяг свого апогею. На словацькій стороні його підтримали усі прибічники врегулювання чесько-словацьких відносин згідно принципу рівноправності. І хоча ініціатива у вирішенні головних проблем державно-правового устрою ЧССР належала не політикам, а словацькій інтелігенції, саме безкомпромісна позиція Словацької національної ради та Комуністичної партії Словаччини (доказом цьому є документи, що зберігаються у фондах Словацького національного архіву в Братиславі) дозволила домогтися прийняття закону про федерацію ЧССР вже в жовтні 1968 р.

1. Slovenský národný archív (SNA). – Fond: 03. Navrh Akčného programu Slovenskej narodnej rady a jej vykonnych organov. Listov 60. – S.1-10.
2. SNA. – Fond UV KSS. Karton 1208 (I). Č. krabice 1208. Predsednictvo UV KSS. Zasadnutia predsednictva. Jun – Jul r. 1968. – Inv. č. 197. Zapis z 13. schoze predsednictva UV KSS 1.7.1968.
3. SNA. – Fond UV KSS. Krabica 69. – Inv. č. 292. Uznesenie plena Ustredneho vyboru KSS. – S. 477.
4. SNA. – Fond UV KSS. Krabica 69. – Inv. č. 295. Listy a telegramy občanov a organizácii vyjadrujúce suhlasne stanovisko zo zavermi mimoriadneho zjazdu KSS. – S. 485.
5. SNA. – Fond UV KSS. Krabica 69. – Inv. č. 295. Českomu a slovenskemu narodu, lidu Československa / Narodni shromaždeni ČSSR v Praze dne 26.srpna 1968. – S. 485.
6. SNA. – Fond UV KSS – Plenum obdobie 5.9.1968. Fascikel i.j. 94 – 5.9.1968. Č. krabice 1881. Č. folii z 68 listov. Stenograficky zaznam zo zasadania Ustredneho vyboru Komunistickej strany Slovenska, dna 5. septembra 1968. – S. 35-112.
7. SNA. – Fond UV KSS. Zasadnutia plen 21. – 22.12. r. 1968. Karton 1883. Zakladne podkladove materialy pre rokovanie plena UV KSS. Ar.j. 96. Listov 257. Základne ukazovatele národného hospodárstva k 31.12.1967. – S. 502
8. Десятничук І. „Словацька проблема” в період „Празької весни” 1968 р. // Слов’янський вісник: Науковий збірник. Серія: Історичні науки. – Рівне: РДГУ, 2004. – Вип. 3. – С. 137-149.
9. Десятничук І. Концепція громадянського суспільства у застосуванні до проблематики „Празької весни” 1968 р. // Сторінки історії: Збірн. наук. праць. – К.: Політехніка. – 2004. – Вип. 19. – С. 58-66.
10. Десятничук І. „Празька весна”: недержавні організації та їх вплив на громадську думку // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: Наукові записки Рівненського державного гуманітарного університету. – Рівне: РДГУ, 2006. – Вип. 7. – С. 198-204.
11. Лемак В. Конституційні основи «федералізації» ЧССР (до проблеми взаємовпливу політичного режиму і територіального устрою) // Регіональні студії. – Ужгород, 2001. – Вип. № 1. – С. 39 – 46.

12. Новак-Каляєва Л.М. “Неполітична політика” В.Гавела та деякі концептуальні засади “Хартії 77” // Наукові записки Тернопільського державного педагогічного університету імені В.Гнатюка. Серія: Історія / За заг. ред. М.М. Алексієвця. – Тернопіль, 2003. – Вип. 4. – С.349-352.
13. Постоловский Р.М. Роль демократических традиций в формировании «параллельной культуры» в Чехословакии в период от «Пражской весны» до «бархатной революции» // Тоталитаризм и анти-тоталитарные движения в Болгарии, СССР и других странах Восточной Европы (20 – 80 гг. XX ст.): Матер. междунар. науч. конф. / Межресп. науч. асоц. болгаристов; ред. Г.И. Чернявский: В 2 т. Т.2. – Х., 1995. – С.209-216.
14. Sikora S. Rok 1968 a politicky vyvoj na Slovensku. – Bratislava, 2008. – 229 s.

РЕЗЮМЕ

ДВИЖЕНИЕ ЗА ФЕДЕРАЛИЗАЦИЮ ЧЕХОСЛОВАКИИ ВО ВРЕМЯ «ПРАЖСКОЙ ВЕСНЫ» 1968 г. В ДОКУМЕНТАХ СЛОВАЦКОГО НАЦИОНАЛЬНОГО АРХИВА

Шницер И.Е. (Ужгород)

В основе статьи лежат документы Словацкого национального архива в Братиславе, которые освещают различные аспекты движения за федерализацию Чехословакии во время «Пражской весны». Автор главное внимание обращает на отношение Словацкого национального совета и Коммунистической партии Словакии к вопросу федерализации Чехословакии в 1968 г.

Ключевые слова: Чехословакия, «Пражская весна», федерация, Словацкая национальная рада, Словацкая коммунистическая партия.

SUMMARY

MOVEMENT FOR CZECHOSLOVAKIA FEDERALIZATION DURING THE "PRAGUE SPRING" IN 1968 IN THE DOCUMENTS OF THE NATIONAL SLOVAK ARCHIVES

I. Schnitzer (Uzhhorod)

This article aims to familiarize readers with the documents of the National Slovak Archives in Bratislava, covering various aspects of the movement for the federalization of Czechoslovakia during the "Prague Spring". The main focus of the article is given to the attitude of the Slovak National Council and the Communist Party of Slovakia (PCC) to the issue of federalization of Czechoslovakia in 1968

Keywords: Czechoslovakia, «Prague Spring», Federation, the Slovak National Council, the Slovak Communist Party.